Rodica ILIE

Universitatea „Transilvania“ din Braşov, Facultatea de Litere
„Transilvania“ University of Braşov, Faculty of Lettters

Legitimarea plurală pessoană şi spiritul sintezei europene

The Pessoan Plural Legitimation and the Spirit of European Synthesis

The study undertakes an analysis of the modern artist's role within the European culture starting from articles and essays by Fernando Pessoa, the analyst and visionary. Thus, approaching modern literature as sociologic indicator, according to the Portuguese writer's expression, a diverse topic regarding the legitimation of marginal European cultures unfolds, such as the one for which the creator of the heteronyms was renowned, a culture exceeding provincialism through the ambition of its works becoming canonical, through the spirit of the great syntheses, and the aspiration to the universal. The Pessoan strategy of transferring the particular values to the universal and cosmopolitan ideal is symptomatic, a strategy present in the heteronyms' manifests, debates, and polemics occupying the Portuguese cultural scene, thus concealing the real identity of the director of this internalized dramatic show: „drama em gente, em vez de em actos" (Fernando Pessoa). After the incursion in the theory of culture (through the semiotic model offered by Iuri Lotman), the present research focusses in matter of approach on the compartmentalization specific of the history of ideas (S. Fauchereau, M. Călinescu, Al. Mușina) and the hermeneutics of the subject (E. Lourenço, G. Vattimo)

Keywords: tradition, modernism, european synthesis, cultural legitimation, heteronym, orthonym
Institution's address: b-dul Eroilor, nr. 29, Braşov, România, Tel./Fax: +40 268 474 059,
web: http://*www.unitbv.ro/faculties/litere*/, e-mail: *f-litere@unitbv.ro*
Personal e-mail: *rodica_m_ilie@yahoo.fr*

„Eu cred în sinteză"
(F. Pessoa – *Caricaturile lui Almada Negreiros*)

Fernando Pessoa, poetul sintezei[1]

Pentru a situa valoarea operei complexe a marelui scriitor portughez Fernando Pessoa trebuie avut în vedere faptul că momentul în care acesta s-a afirmat se înscrie într-o perioadă în care întreaga paradigmă a poeziei moderne începe să-şi definească specificul, să-şi delimiteze teritoriile, configurând diferenţe faţă de modelul furios al avangardei istorice, însă hrănindu-se din datele acestei noi estetici, foarte generoase. Pessoa este contemporan cu un Apollinaire, Ezra Pound, T.S. Eliot, Tristan Tzara, André Breton. Poate că nu este întâmplătoare coincidenţa naşterii lui Pessoa în acelaşi an cu T.S. Eliot, cei doi se întâlnesc în ideile asupra esteticii emoţiei nu doar accidental, aceasta era o problemă care îi preocupa şi pe Paul Valéry sau Gottfried Benn, pe Ezra Pound sau Kavafis.

Fernando Pessoa reprezintă în contextul modenismului literar nu doar o personalitate-simbol a spaţiului cultural portughez (văzut ca un Supra-Camões), ci unul dintre cei mai de seamă scriitori din literatura secolului XX. Opera sa cuprinde alături de poezie şi proză, articole şi manifeste risipite în numeroasele reviste portugheze ale vremii, eseuri, scrieri filosofice (ale heteronimului filosof Antonio Mora), o rescriere modernă a lui *Faust*, toate conturând şi definind poetica / estetica pessoană în mod exemplar. F. Pessoa realizează prin vastitatea operei sale o sinteză definită la mai multe nivele: atât în ceea ce priveşte alegerea domeniilor (social, politic, economic, literar, filosofic, estetic), cât şi prin abordarea diferitelor genuri de scriitură – de la poezie, proză, dramaturgie la eseistică, articole, recenzii, studii, contribuţii însemnate la doctrine esoterice. Scriitorul impune în aceste fel o multiplicitate a discursurilor, toate fondate pe o sinteză a gândirii bine structurată, axată pe o logică proprie, care, fuzionând seriosul cu

ironia şi paradoxul cu ambiţia de a finaliza o demonstraţie, ajunge deseori la absurd (vezi *Bancherul anarhist*). În acest sens José Blanco afirma într-o notă, la unul dintre articolele lui Pessoa, următoarele: „Într-adevăr, Pessoa este incapabil de a rezista propriei sale inteligenţe. Din momentul în care a abordat deducţia logică a unui principiu considerat intuitiv (...), nu se mai poate opri înainte de a-l vedea dus până la capăt. Şi argumentele se înşiruie cu o logică formală impecabilă în care se închide el însuşi" (*O.C.*, 1988, p. 501).

Conştiinţa scrisului este cea care se naşte dintr-un complex de atitudini, privind atât reacţia / relaţia scriitorului faţă de societate, cât şi a scriitorului cu sinele şi cu propria poetică. În *Pessoa în persoană* el declară într-o scrisoare către Armando Côrtes-Rodrigues: „Eu datorez misiunii cu care mă simt investit o perfecţiune absolută în realizare, o seriozitate totală în scriitură (...). Ceea ce consider ca fiind foarte serios este arta şi viaţa. Când arunci o privire religioasă asupra tristului şi misteriosului spectacol al Lumii, aceasta este singura atitudine posibilă faţă de propriul simţ al datoriei". În raport cu spectacolul „trist şi misterios al Lumii", deci în sensul socialului (dar şi al ontologicului), al realităţii care oferă individului teatrul rutinei, poetul are ca justificare şi motivare a existenţei personale simţul şi sensul datoriei. Este datoria faţă de viaţă şi faţă de artă în acelaşi timp, datoria de a-i da vieţii un sens, de a-i da coerenţă, de a o scoate din cenuşiul cotidianului, de a-i crea ceea ce Pessoa numea „coexistibilitate". Prin această dimensiune se explică rezolvarea crizei duble: a poetului / eului în modernitate, dar şi a realităţii. Astfel, prin artă, respectiv prin poezie, creatorul anulează unidimensionalitatea vieţii, propunând diverse tipuri de discurs, prin diferite „personalităţi" literare, născute sub constelaţia unui eu plural, prin heteronimii literari, o multitudine de faţete ale vieţii, o realitate în care coexistă eul propriu, al poetului, cu eurile creatorilor-creaţi. Heteronimii oferă, fiecare în parte, prin poetica lor particulară, soluţii diferite de existenţă în această lume, posibilitatea coexistenţei – această dimensiune pe care Pessoa o considera degradată, dar care o dată cu opera sa este refăcută. Procesul heteronimic se fondează pe ceea ce Rimbaud numea în „scrisorile vizionarului" experienţa unui eu care „este un altul". Mai mult, pentru poetul portughez eul este definit succesiv printr-o pluralitate de fiinţe fictive, „creatori-creaţi" – după cum i-a numit E. Lourenço. Heteronimii nu sunt în final decât nişte constructe, nişte răspunsuri culturale care vor rezolva criza realităţii, a identităţii şi lipsa pe care omul Pessoa o resimţea în mod acut, acea lipsă a plurivalenţei vieţii, a trăirii ei „în toate felurile posibile".

„Cu o asemenea lipsă de lume *coexistibilă* ca cea de azi ce poate face un om sensibil dacă nu să-şi inventeze propriii prieteni sau, cel puţin, propriii tovarăşi de spirit?". Unul din argumentele inventării heteronimilor poate fi cel declarat într-un interviu din 1923 de Pessoa însuşi, care afirma – ca trăsătură generală a omului şi a poetului modern care trebuie să asigure o minimă coerenţă realităţii – că rezolvarea crizei individului din perspectiva viitorului portughez este de „A fi tot, în toate modurile posibile, căci adevărul nu există dacă încă lipseşte ceva" (*idem*. p. 271). Prin concepţia sa integralistă, opera pessoană ilustrează acest deziderat, asigurând fiinţarea plurală, poezia fiind echivalentul concret, realizabil al acelui ideal pe care poetul îl definea prin formula „să fii plural ca universul". Ori poetul portughez nu face decât să extragă din senzaţii, experienţe, trăite sau imaginate, o diversitate de modele ontopoetice, de corelative obiective, cum ar spune T.S. Eliot, care să restituie vieţii, prin modalităţile scriiturii, mai multă credibilitate, mai mult sens. Acesta deoarece, aşa cum afirmă Alexandru Muşina, „Poezia modernă vine să exprime şi să explice, din perspectiva şi cu mijloacele sale specifice, lumea în care trăim. Ea e constituită nu doar din anumite poeme, ci şi din teorii despre poezie, din metode şi tehnici poetice specifice, dintr-un anumit orizont imaginar şi un anume mod de a comunica cu publicul. Ea nu poate fi redusă la un anumit fel de a scrie poezie, la anume poezii şi la anumiţi autori" (1996, p. 65).

Pessoa se opune parţialului, el opune lui *unu* – *pluralul*, lui *ceva* – *totul* („a fi tot, în toate modurile posibile"). El este convins de faptul că scriitorul trebuie să fie *Omul Sintezei*, trebuie să fie *Suma* unei pluralităţi de stiluri, „media subiectivităţilor", iar aceste convingeri vor fi exprimate cu toată forţa argumentaţiei prin vocea lui Álvaro de Campos în *Ultimatum*: „În artă: înlocuirea a treizeci sau patruzeci de poeţi exprimând o epocă (spre exemplu) cu doi

poeți, având fiecare cinsprezece sau douăzeci de personalități, *fiecare fiind o Medie între diverse curente sociale ale momentului*" (subl. ns.). El însuși a realizat acest ideal, fiind poate primul Om-sinteză de personalități, de subiectivități atât de contradictorii, o Medie, o Sinteză nu doar în plan literar, în structura scriiturii sale, deci în ficțional (prin crearea mai multor stiluri), ci și în plan real, renunțând la propriul eu empiric, autentic, în favoarea afirmării celorlalte euri, cuprinse în el. Prin vocile și personalitățile magistral ticluite ale heteronimilor săi literari, F. Pessoa determină ficțiunile să devină realitate, determinând realitatea să le accepte nu ca ficțiuni, ci ca posibile manifestări ale realului. Astfel renunță la propria sa afirmare ca poet în plan public, pentru a da cât mai multă autenticitate unor ficțiuni – ipostaze umane construite prin cuvânt.

În studiul „Noua poezie portugheză sub aspect psihologic", publicat în 1912 în revista *Acvila* (*A Águia*), Pessoa propune cercetarea oricărui fenomen literar din perspectiva a trei aspecte: psihologic, literar și social: „Altfel spus – afirma Pessoa – orice fenomen, în literatură, trebuie să fie studiat – 1, în sine, direct ca produs al unui suflet sau al unor suflete; 2, în relațiile sale și în linie exclusiv literară, ca produs literar; și 3, în semnificația sa, în calitate de produs final, care se ivește în și printr-o societate, explicat prin ea și explicând-o, deci considerat ca un indicator sociologic". Așadar Pessoa reclamă, grație hiperlucidității conștiinței sale teoretice, trei moduri de studiere a literaturii, situându-se prin aceste afirmații în vecinătatea lui M. H. Abrams sau a lui H. F. Plett care, după cum e bine cunoscut, elaborează și nuanțează o tipologie complexă a perspectivelor de cercetare filologică. Privirea sistemică pessoană se regăsește în schema cuprinzătoare a teoriei *expresive* a literaturii, în teoria *pragmatică* / *receptivă*, precum și în cea *mimetică* și *obiectivă* / *retorică*. Organicitatea acestor puncte de vedere este nu numai de dorit de către poetul portughez, ci ea se va concretiza în însuși actul de naștere al fenomenului heteronimic, în modul în care Pessoa înțelege opera ca formă de expresie a unei vieți, fie ea inventate. Mistificarea, ficționalizarea eului, adaptarea și pastișa, rescrierea și reconversia parodică a modelelor devin în scriitura pessoană operații paradoxale, contradictorii, forme insolite ale autentificării măștii, asigurând credibilitate emoției poetice astfel expuse de poem. Pornind de la cuvintele lui Plett, putem spune că în cazul pessoan, noțiunea expresivă de literatură și teoriile sale aferente sunt dinamitate prin însăși ființa heteronimului, *persona* și *persoana* care prind viață în / prin materialitatea cuvântului, în / prin pulsația rostirii. Dacă vor fi considerate drept criterii de apreciere ale acestui tip de literatură „sinceritatea" emoției, „spontaneitatea" enunțului, „nefalsificarea" eului, vom conveni, ca și Plett, că: „Veridicitatea poeziei nu mai constă atunci într-o relație veristă între realitate și text, ci în veracitatea emoției poetice". Pentru Pessoa, *corelativele obiective* (cum ar spune T.S. Eliot) ale acestei veracități privesc obținerea efectului de primeitate a senzației în cazul heteronimului Alberto Cairo, reducerea senzației la un construct abstract, livresc, de factură hedonist-gnomică prin scriitura lui Ricardo Reis sau producerea unei dezlănțuiri febrile de emoții prin retorismul patetic și impulsiv al futuristului Álvaro de Campos. Până la urmă dilema ipostazierii subiectului în text este pentru poetul lusitan o problemă care își găsește toate răspunsurile dincolo de tumultul vieții psihice a eului biografic, lămurindu-se prin opțiunile estetice care culturalizează / compensează atât boala personală, cât și maladia socio-culturală a provincialismului portughez.

În acest studiu vom aborda complexul de fenomene literare cuprinse de / în personalitatea scriitorului F. Pessoa din această triplă perspectivă, însă explicând și sistematizând întreaga sa operă în mod invers celui pe care el însuși îl propune. Vom începe cu aspectul social și cu rolul poetului în societate, pentru că, după cum susține Pessoa însuși, poetul trebuie să fie un „indisciplinator", un factor dinamic înscris în acțiunea de înnoire a discursului cultural. Apoi vom urmări modul în care opera pessoană se explică prin relația cu realitățile sociale și cum le explică.

Al doilea aspect, cel al literarului, va releva încadrarea operei lui Pessoa în literatura universală și mai ales rolul ei de sinteză a literaturii, prin varietatea discursurilor și a poeticilor abordate. Nu în ultimul rând, teoria estetică și cea literară cuprinse în studiile, articolele și eseurile publicate sunt relevante în raport cu scrierile sale programatice deoarece prin acestea se completează și se nuanțează artele poetice pessoane. Toate conceptele de poetică, estetică și teorie a literaturii definite de el se regăsesc concretizate în opera sa artistică, sunt reformulate în arte poetice care depășesc formalismul expunerilor teoretice, atât de limpede și logic enunțate. Manifestele pessoane, nu foarte multe la număr în formula deja tradițională a genului, vor dezvălui o conștiință teoretică febrilă, care își impune însă ca regulă sinteza, calculul metodic asupra creației, ele fiind dominate mai degrabă de austeritatea concepției moderniste a operei de artă, decât de spiritul tumultos al spontaneității și al libertății avangardiste. Până și *Ultimatum*-ul, cel mai acid și spumos manifest pessoan, va ajunge la momentul în care accentele retorice ale emfazei futuriste se vor calma prin expunerea echilibrat-științifică a principiilor noii concepții estetice într-o inedită *filosofie a compoziției*, gândită ca o construcție arhitectonică transliterară.

În ceea ce privește aspectul psihologic, trebuie considerată la acest nivel geneza heteronomilor și a operelor acestora, însă poezia heteronimilor nu este suficient a fi privită numai din această perspectivă, ci și prin raportare la tehnica măștii, adoptată atât în discursul filosofic, de către Kierkegaard sau Nietzsche de exemplu, cât și de cel poetic prin reprezentanții

modernismului francez mai ales. Astfel creaţia pessoană vine ca o continuare a discursului descentrat, scindat al modernităţii estetico-filosofice, iar explicarea operei heteronime şi ortonime pe baza exerciţiului depersonalizării, al simulării (*fingimento*), aşa cum îi plăcea poetului să-l numească, este nu doar adecvată, ci mai cu seamă necesară.

Fenomenul literar - indicator sociologic

Fernando Pessoa - analistul şi vizionarul. După cum am arătat mai sus, pentru Pessoa literatura trebuie să fie studiată atât în aspectele sale psihologice şi literare, cât şi în plan sociologic. Vom începe cu acest nivel, având în vedere contextul literar portughez, situaţia de criză care influenţează acţiunile oamenilor de litere, îi grupează în jurul unor reviste şi mişcări, precum *Renaşterea portugheză* (*Renecença Portuguesa*), care se opune altei grupări, *Integralismul Lusitan* (*Integralismo Lusitano*), despre care vom vorbi mai târziu.

F. Pessoa reprezintă unul dintre intelectualii care se implică foarte activ în viaţa culturală, publicând în numeroase reviste şi impunându-se în lumea literelor în primul rând ca jurnalist sau, mai precis spus, drept critic atât în plan social, cât şi în domeniul literaturii, astfel încât într-o scrisoare din 3 februarie 1913, Mario de Sá-Carneiro, prietenul autorului, îl prevenea: „Ceea ce trebuie, dragă Fernando, este să-ţi grupezi versurile şi să le publici, să nu-ţi mai risipeşti energia în lungi articole de critică, nici să mai scrii admirabile fragmente de opere admirabile niciodată terminate. Trebuie să-l cunoaştem pe poetul Fernando Pessoa, pe artistul Fernando Pessoa – şi nu doar pe criticul – care este atât de lucid şi de strălucit. Ascultă-mă bine. Eu consider chiar ca un pericol pentru triumful tău faptul că întârzii să te faci cunoscut ca poet. Obiceiul de a fi considerat un bun critic fiind împământenit, „ceilalţi" vor avea o repulsie stupidă dar instinctivă în a admite că tu eşti un poet. Şi ai putea foarte bine să te regăseşti critic-poet şi nu poet-critic" (*O.C.,* p. 50).

În ciuda acestui sfat, Pessoa nu va publica decât peste un an primele sale poeme, într-o revistă literară din Lisabona, iar volumul *Mesaj*, singurul publicat în timpul vieţii sub semnătura proprie, va apărea târziu, în 1934, cu un an înainte de a muri. Preocupările sale urmăreau afirmarea în domeniul literaturii a poeziei heteronimilor; discuţiile polemice ale acestor „creatori-creaturi" – după definiţia dată de E. Lourenço (1988, p. 8) vor fi publicate în presă alături de eseurile şi articolele părintelui lor spiritual, F. Pessoa, care avea în vedere chiar fabricarea unor biografii care să-i impună definitiv nu doar realităţii literare, ci şi celei sociale, creându-le astfel identităţi, făcându-i să fiinţeze „în carne şi oase" dincolo de ficţiunea literară, promiţând chiar fotografii ale heteronimilor. În 1928 în *Tabla bibliografică – Fernando Pessoa*, pe care o întocmeşte el însuşi în vederea publicării în revista *Presença*, după ce o publicase şi pe cea a lui Mario de Sá-Carneiro, poetul afirma: „Operele celor trei poeţi formează, s-a spus, un ansamblu dramatic; şi interacţiunea intelectuală a personalităţilor este studiată cum se cuvine, ca şi relaţiile lor personale. Vom găsi toate acestea în biografii care nu sunt însă făcute şi care vor fi însoţite, dacă vor fi publicate, de horoscop şi poate de fotografii" (*O.C.*, p. 387). Pessoa îşi începea aşadar munca demiurgică de lansare a heteronimilor, mistificând şi demistificând în acelaşi timp existenţa acestora într-un edificiu literar şi de *performance* cultural de neegalat. Manifestele, dezbaterile, polemicile heteronimilor ocupă scena publică portugheză, camuflând astfel identitatea reală a regizorului acestui spectacol dramatic internalizat: „drama em gente, em vez de em actos", cum spunea scriitorul însuşi.

Textele semnate de Pessoa ortonimul care analizează situaţia socială şi politică a vremii sunt relativ puţine dacă se iau în considerare cele publicate în timpul vieţii (vreo 19 articole în raport cu cele pe care le-a lăsat operei postume, din care 330 au fost clasificate şi împărţite în trei volume de către Joel Serrão. Acesta le-a ordonat după tematica pe care Pessoa şi-o proiectase în unele cărţi din care lăsase fragmente sau articole asupra politicii şi sociologiei. Astfel clasificarea acestor texte vizează naţiunea portugheză, Republica ori sunt studii asupra Masoneriei, asupra primului război mondial sau teorii şi dialoguri politice[3].

Toate aceste articole demonstrează implicarea în problemele socialului cu o conştiinţă a datoriei pe care Pessoa o formulase în mărturisirea făcută lui Armando Côrtes-Rodrigues: „Eu datorez misiunii cu care mă simt investit o perfecţiune absolută în realizare, o seriozitate totală în scriitură (...)". În acest context el vorbeşte despre poziţia omului în realitatea istorică, socio-politică, opunând acesteia şi schimbărilor aduse de modernitate o atitudine angajată, prin gândirea politică şi prin acţiunile scriitorului al cărui mod de existenţă este conştiinţa datoriei, marcată de un înalt spirit reflexiv. Astfel rolul poetului în societate este de a reprezenta viaţa prin scriitura investită cu „seriozitate totală" şi „prin perfecţiunea absolută în realizare" astfel încât să transfigureze realitatea cotidiană în artă, s-o asimileze domeniului spiritual, salvând-o de tranzitoriu. Arta şi viaţa, cele două entităţi esenţiale în gândirea teoretică de sinteză pessoană, nu reprezintă polii opuşi ai unei dihotomii, căci aşa cum spune şi T.S. Eliot, „Orice schimbare în forma poetică pare să fie simptomul unei foarte adânci modificări a societăţii şi individului". Până la transformarea vieţii în artă şi a artei în viaţă, Pessoa va alege calea teoretizărilor, a scriiturii eseistice, a febrilelor dezbateri pe care le publică în revistele vremii. Raportul poet - societate se defineşte mai întâi prin relaţia publicistului, a analistului politic şi a gazetarului cu socialul, cu realităţile politice naţionale şi europene.

În prefața la *Antologia de poeme portugheze moderne* din 1929, Pessoa lămurește sensul cuvântului *modern*, raportându-l atât la cultura și civilizația europeană a diverselor epoci, cât și justificându-i sensul prin relaționare cu realitățile interne:

„În el însuși, cuvântul *modern* nu vrea să spună nimic. Toată civilizația europeană este modernă în raport cu lumea greco-romană. Totul este modern, după romantism, în raport cu tot ceea ce există între el și Evul Mediu, și în raport cu Evul Mediu însuși. Tot ceea ce a venit după Războiul german este modern în raport cu ce l-a precedat imediat. În ocurență, noi considerăm drept poeme portugheze moderne acele poeme ale poeților portughezi care au scris după școala din Coimbra (inclusiv) (...) Această școală a marcat *renașterea poeziei portugheze în interiorul poeziei portugheze*" (s.m.).

În finalul prefeței Pessoa definește conceptul de *modern* prin asocierea lui la spiritul național, renunțând astfel la formularea prin opoziție istorică pe care a ales-o la început. De la definiția contrastivă trece la definiția prin identificare, sugerându-se astfel asumarea, asimilarea modernității, a sensibilității noi în domeniul artei: „a fi un poet portughez modern, în sensul în care înțelegem noi cuvântul modern, înseamnă cu excepția cazului primitivilor noștri - a fi un poet portughez" (*O.C.*, p. 393-394). Astfel se legitimează actul creator ca act de (re)naștere a unei culturi cu nostalgice propensiuni imperiale, o cultură națională și universală în același timp. În viziune pessoană, efuziunile acestui gen de discurs patriotic angajează în primul rând imperative antibeliciste, antifasciste (evident antimarinettiene) și limite estetice trasând un echilibru clasic între extreme: „A nu cădea în sterilitatea unui universalism umanitar, dar a nu cădea nici în brutalitatea unui naționalism extracultural. Noi vrem să impunem un limbaj, nu o forță; nu să atacăm o rasă..." (*apud* S. Fauchereau, 1976, p. 169).

Plăcerea argumentației, ca și a paradoxului apar adesea în articolele sale și se insinuează apoi și între ideile formulate în diferite eseuri sau interviuri, astfel că, de la un studiu la altul, afirmațiile sale diferă, ba sunt chiar contradictorii, paradoxurile fiind exprimate și explicate atât de firesc și cu o voluptate a demonstrației atât de evidentă încât se poate spune că, prin această spectaculoasă sintaxă a gândirii, Pessoa este creatorul unui nou tip de raționament în care se cuprinde pe sine. Prin dezvoltarea unei logici proprii, gândirea pessoană se autodevoră – o „logică formală impecabilă în care se închide el însuși", sublinia José Blanco.

Ca o replică la definiția cu tentă naționalistă a poetului portughez, într-un interviu pe care îl acordă în 13 octombrie 1923, Fernando Pessoa opunea specificului portughez, etnic-identitar, caracterul cosmopolit al poporului său: „Poporul portughez este esențialmente cosmopolit. Niciodată un adevărat portughez nu a fost portughez: el totdeauna a fost tot. Ori la un individ, a fi tot, înseamnă a fi tot; într-o colectivitate, a fi tot, înseamnă pentru fiecare din indivizi, a nu fi nimic".

Cultura specifică modernității este potrivit tipologiei întocmite de Iuri Lotman (1974) de factură semantico-sintactică. Acest tip de cultură îmbină semantismul, în care partea este egală cu întregul (individul = tot, la Fernando Pessoa) cu gândirea de tip sintactic, în care „apartenența la un întreg devine un indiciu al importanței culturale", deci a exista înseamnă a fi parte din ceva, spune Lotman, sau partea nu mai are semnificație decât dacă aparține, dacă este inclusă întregului. Acest lucru este formulat de Pessoa într-o singură frază, cuprinzând astfel întreaga teorie lotmaniană asupra tipurilor de cultură într-o structură organizată pe principiul opoziției individ-colectivitate și surprinzând în același timp specificul crizei cultuale din spațiul portughez.

Această criză cuprinde aspecte diferite: politic, moral, intelectual. Asupra acestei probleme se va exprima în același interviu din 1923 și îi va stabili cauza în „excesul de civilizație al incivilizabililor". Un alt paradox pe care analistul însuși îl sesizează, îl potențează chiar: „civilizația noastră provine esențialmente din excesul de civilizație al necivilizaților. Această frază ca toate celelalte care conțin o contradicție, nu conține nici una (în contradicție se anulează o altă contradicție) – să mă explic. Orice popor se compune dintr-o aristocrație și din el însuși. Cum poporul este unul, această aristocrație și acest el însuși sunt identice privind substanța lor; dar ele se manifestă în moduri diferite. Aristocrația se manifestă prin indivizi, înțelegând prin aceasta câțiva indivizi amatori; poporul, el se revelă însă în întregime ca un singur individ. Dar în plan colectiv, poporul nu este colectiv deloc" (*O.C.*, p. 267-268). Ecuația aristocrație = existență elitară, popor = existență anonimă este deconstruită, căci pentru Pessoa conștiința portugheză, a castei Navigatorilor, este o conștiință aristocratică, mesianismul său mizează pe valențele simbolice ale unei elecțiuni speciale, istorice și transistorice, morale și spirituale.

Se află în această explicație a lui Pessoa o analiză a situației sociale contemporane, demonstrată prin exemple din diferite epoci cultural-istorice specific portugheze, o identificare de fapt, prin analogie, cu aceste faze ale civilizației și culturii, a crizei realității și a crizei individului. Problema omului modern este de a face coexistibile cel puțin două dintre nivelele în care se situează frecvent: socialul și psihologicul, deoarece cultura semantico-sintactică presupune o gamă de roluri, de ipostaze-ficțiuni pe care ființa umană trebuie să și le asume nu doar prin relația sa cu societatea, cu grupul social-politic sau comunitatea, ci și prin

raportarea sa la sine, prin sondarea eului propriu, dar şi prin poziţia pe care o are faţă de transcendent. Această criză care se naşte în omul modern este una multidimensională, generată de o serie de factori, analizaţi în *Paradigma poeziei moderne* de Alexandru Muşina. Aceşti factori determină situaţii de criză într-o progresie ascendentă, amplificată asemeni efectelor unei relaţii în lanţ: datorită crizei realităţii, individul aflat într-o lume fără centru, desacralizată, îşi pune problema dacă el există cu adevărat sau dacă această lume nu este cumva neesenţială, inautentică, aşezată între iluzii, ca o vizită dincolo de moarte (percepută ca singurul adevăr): „Să mergem deci, tu şi cu mine, / Când seara s-a stins pe cer în fine / Asemenea unui bolnav cloroformizat pe masă (…) / Să mergem să ne facem vizita" (T.S. Eliot în *Cântecul de dragoste al lui J. Alferd Prufrock*).

În *Note în memoria maestrului meu Caeiro*, Pessoa, prin vocea heteronimului Álvaro de Campos, care semnează această mărturie, doreşte să creeze nu doar iluzia realităţii heteronimilor, a existenţei lor reale, ci chiar să autentifice realitatea acestora. Procedeele sunt multiple: îşi supune morţii personajele create, Alberto Caeiro este „omorât" de către autor tocmai pentru a-i accentua prin contrastul funerar existenţa sa reală, în corporalitate. Un alt procedeu al autoiluzionării şi al iluzionării receptorului este acela al afirmaţiilor colaterale, de factură paratextuală. În acest sens Pessoa afirmă prin vocea lui Álvaro de Campos: „În orice caz aceasta a fost una din durerile (din amărăciunile) vieţii mele – din acele dureri reale printre atâtea altele fictive – că Alberto Caeiro muri fără să mă aflu la căpătâiul său" (1993, p. 44).

Plăcerea simulării pessoane derivă din tradiţia modernistă a mistificărilor, tradiţie care debutează cu *Principiul poetic* semnat de E.A. Poe. Opoziţia real – fictiv este aici elementul de transgresare a realului-fictiv spre realul-real. Suferinţa „reală" provocată de moartea maestrului Caeiro este un pilon care susţine întregul edificiu al ficţiunii acestei lumi coexistibile. Acest complex raport se bazează nu doar pe forţa ficţionalizării, a acreditării existenţei factice a heteronimului, ci şi pe coeziunea relaţiilor maestru-discipol, ortonim-heteronim. În altă parte, Pessoa adăuga sub propriul său nume: „S-ar putea spune că e absurd să vorbeşti astfel despre cineva care n-a existat vreodată; răspund că nu am dovezi nici că Lisabona a existat vreodată, sau că eu – cel care scriu – sau oricare alt om de pe lume a existat". Enunţul produce o detaşare de eul „care scrie", prin similitudinea cu oricare alt individ, ajungându-se la asumarea unei ipostaze existenţiale incerte, indeterminate, aflate la graniţa dintre real şi fictiv, dintre esenţă şi aparenţă, dintre adevăr şi iluzie. Astfel se reuşeşte crearea dominanţei iluzoriului chiar şi asupra realului-real, a realului biografic. Criza individului se manifestă nu doar la nivelul sinelui, ci şi la nivelul relaţiei eului cu ceilalţi, relaţie fundamentată pe substratul social, antropologic specific tipului cultural semantico-sintactic, marcat, evident, de pluralitatea codurilor, a modelelor care coexistă în această lume şi de imposibilitatea realizării unei comunicări totale, comunicare deviată de iluzia adevărului – ilustrare a convenţiilor socio-culturale – şi deviantă, pentru că impune ca reală o altă lume, o ficţiune, un model factice.

Poezia devine astfel o reflectare a acestor crize sau, în general, scrisul va suporta procesul internalizării problemelor lumii moderne (dacă vom lua în considerare că Pessoa îşi face cunoscute soluţiile mai întâi în mod „prozaic" prin studii, eseuri, articole sau recenzii din care transpar problemele cu care se confruntă individul modern). La nivelul poeziei, formele alienării sunt camuflate sau sunt obliterate printr-un halou compensatoriu al unei literarităţi diverse, multiplicate în discurs. Scrisul devine actul „narcisiac" de construire a unui subiect fragmentat, dar heteroclit, insuficient sieşi, neunitar, purtând în experienţa sa ontologic-livrescă urmele condiţiei subiectului romantic (în accepţiunea lui Harold Bloom, de incompletitudine funciară a fiinţei). Dacă poemul *Propriul chip în oglindă* al lui Ezra Pound pune în lumină o poezie a exacerbării eului, a individualului care devine propriul său reper, îşi devine sieşi centrul, nesigur însă, ca o atitudine subminată mereu de angoasanta interogaţie asupra coordonatelor lumii, asupra relaţiei cu ceilalţi şi asupra sinelui – „O, ciudat chip acolo în oglindă! / O, tovărăşie neruşinată, o! azimă sfântă. / O, nebunul meu bătut de necazuri, / Ce răspuns? O, voi mii şi mii / Ce luptaţi, care vă veseliţi şi vă treceţi, / Glumă, provocare, sfruntare! / Eu? Eu? Eu? / Şi voi?" –, la Pessoa relaţia eului cu ceilalţi devine mult mai pregnant exprimată, „individul rămâne în centru, dar el nu există în realitate / cultură decât pendulând între / punând de acord / mânuind diferite tipuri culturale, atât semantice, cât şi sintactice" (Al. Muşina, *op. cit.*, p. 26). Pessoa înţelege acest lucru: „Nu am dovezi că eu – cel care scrie – sau oricare om de pe lume ar exista cu adevărat" şi va căuta să rezolve criza individului şi a realităţii printr-o singură sintagmă-deziderat: *coexistibilitatea*, dând realului şi ficţionalului posibilitatea ca prin interiorizare / asumare în sine, în eul propriu, să fiinţeze în mod sincron şi plural, să se armonizeze cu eul-constelaţie şi să genereze poetica triumfală a „individualismului" modernist într-o manieră nouă pe care o adoptă şi Kavafis şi Ezra Pound sau Ion Barbu, Tudor Arghezi ori Şt. Augustin Doinaş, poetica pluralităţii măştilor. Fiecare dintre aceşti poeţi se folosesc de *personae* pentru a legitima moduri de existenţă credibile, modalităţi de scriitură şi opţiuni spirituale, ideologice care le apropie cât mai mult de viaţă. Scriitura plurală dobândeşte calitatea de condiţie ontologică, ea fiind înţeleasă atât ca viaţă a formelor, a limbajului, cât şi ca viaţă în datele sale istorice,

„personale", materiale, psiho-umane.

Poezia lui Pessoa este o rezolvare a crizei realităţii prin asumarea ei ca sursă a poeticului (*Libro do Desassossego* / *Cartea neliniştirii*) şi prin resuscitarea coordonatelor coexistibilităţii *în* procesul de creaţie al operei heteronimice şi după ce acest complex de geneză interioară s-a finalizat. „Cu o asemenea lipsă de lume *coexistibilă* ca cea de azi ce poate face un om sensibil dacă nu să.şi inventeze propriii prieteni sau, cel puţin, propriii tovarăşi de spirit?". Odată soluţionată criza realului, prin crearea de „tovarăşi de spirit", eul îi substituie golului resimţit în plan psihic o „*coterie* inexistentă", fixată însă „în tiparele realităţii" (1993, p. 26). Făcând lumea coexistibilă prin ficţiuni / poveşti credibile ale unor *personae*, Pessoa va rezolva şi criza subiectului, retras de la participarea la o existenţă a mediei, dar devenit – prin această acţiune de reinstaurare a coexistibilităţii în lume – un Centru al fiinţei. Implicit, poetul va rezolva şi criza limbajului prin sinteza pe care poezia sa o va impune literaturii portugheze şi universale. Pessoa realizează în poezia heteronimilor un pluralism al discursurilor fuzionând cu retorica proprie poeticii ortonime şi sintetizând prin resemantizări şi rescrieri ale modelelor tradiţionale o întreagă literatură. Acest act îi apare poetului ca un gest creator divin, de fertilizare a vidului cultural, dar şi de populare a deşertului fiinţei, ca o acţiune aparţinând unei stări adamice, a începuturilor: „Cu o asemenea lipsă de literatură ca cea de azi ce poate să facă un om de geniu dacă nu să se convertească el însuşi într-o literatură?" (*apud* Papahagi, 1976, p. 224).

Conştiinţa propriei valori şi a datoriei de întemeietor – care i se subsumează primeia – sunt puse în slujba rezolvării crizei tridimensionate a realităţii (social-politice, morale şi intelectuale), dar şi a culturii, implicit a literaturii. Însă este important să urmărim în ce mod se reflectă conştiinţa datoriei civilizatorii în actul scriiturii şi propriu-zis în opera pessoană.

Spirit analitic aplicat problemelor contemporane, Pessoa caută nu doar să expună, să exprime aspectele critice ale realităţii, ci mai ales să găsească soluţii, chiar dacă nu radicale, definitive, ultime, nişte puncte de reper spre noul Drum (*Ultimatum*, Álvaro de Campos). Pessoa nu are orgoliul Celui-care-va-rezolva, dar şi-l asumă pe acela al clarvăzătorului. Ca şi Arthur Rimbaud care afirma „vreau să fiu poet şi mă străduiesc să devin vizionar", scriitorul portughez realizează în structura personalităţii sale o fuziune a poetului-artist cu vizionarul; însă, spre deosebire de poetul francez, care îşi recunoştea primeitatea stării poetice – declarând-o ca genuină şi depăşind-o printr-o conştientă şi metodică transformare fondată pe operaţia automutilării: „Afirm că trebuie să fii *vizionar*, să te faci *vizionar*. Poetul devine *vizionar* printr-o îndelungă, imensă şi lucidă *dereglare a tuturor simţurilor*"(1968, p. 210) – Pessoa este întâi de toate vizionar, are darul profeţiei şi orice afirmaţie are o profundă justificare, chiar dacă ea nu poate fi exprimată, dezvăluită din aura de mister sau doar de discreţie cu care se înconjoară poetul: „Eu vă garantez că aceste fraze au o matematică internă". De asemenea, în acelaşi interviu din 1923, după ce discută aspectele crizei şi schiţează profilul portughezului în viitor, declară în acelaşi registru al comunicării orfice: „Cred să vă fi răspuns la întrebare. Dacă vă gândiţi la ceea ce v-am spus, veţi vedea că aceasta are un sens. Care, nu îmi este rezervat mie să-l spun".

Aceeaşi poziţie este exprimată prin persoana lui Álvaro de Campos în *Ultimatum*, când acesta demonstrează printr-o procedură avangardistă, adoptând o atitudine specific futuristă de negare a tradiţiei, că acestei lumi în care „totul este nul", oameni, naţiuni, planuri – „Faliment a tot din cauza tuturor! / Falimentul tuturor din cauza a tot / De o manieră completă, totală, integrală..." – acestei lumi în declin îi trebuie un ordonator, paradoxal numit în *Cronica vieţii care trece* (8 aprilie 1915) „un indisciplinator". Acesta va fi un derivat al prototipul Supra-omului nietzscheean, Supraomul Complet, Complex şi Armonios în viziunea lui Pessoa-de Campos. De remarcat este faptul că vizionarul Álvaro de Campos minimalizează deliberat acţiunea sa clarvăzătoare, mimând rolul său ca fiind limitat, reductiv în raport cu „Cel-care-va-veni": „Dacă aş cunoaşte această Metodă, aş fi eu însumi această generaţie! dar eu nu fac decât să întrevăd Drumul; eu nu ştiu unde duce" (1991, p.54-55). Analogia cu perechea Ioan Botezătorul – Isus este evidentă, chiar dacă imperfectă în ceea ce priveşte convingerea asupra finalităţii drumului, iar aici se poate constata fisura faţă de tradiţia biblică sau chiar o tentă eretică prin raportarea la canonul creştin. În ipostaza lui de vizionar futurist, definit prin imaginea şi retorica freneticului Álvaro de Campos, Pessoa este unul dintre aceia de care Europa are nevoie în această epocă în care ea reclamă „Marea Idee, Voinţa Nouă, Sensibilitatea Nouă", el aparţine cercului de „teoreticini ai Celui-care-va-veni": „Europa aspiră cel puţin la teoreticienii Celui-care-va-veni, la Cântăreţii-Vizionari ai Viitorului său!".

Înainte de a fi poet, Pessoa este un vizionar, căci trăieşte acut realităţile şi înţelege în profunzime criza multiplicată, întrezărind / ştiind să găsească soluţia, dar simulând uneori necunoaşterea ei şi minimalizându-şi rolul ca întotdeauna. De aici lunga sa carieră de teoretician – lungă în raport cu cea de poet, cunoscut în epocă drept poet sau „cântăreţ-vizionar" doar cu un an înainte de a muri, prin apariţia volumului *Mesaj*.

Analistul Pessoa nu-i lasă timp de exprimare publică poetului ortonim, deşi poeticului da, căci în paralel cu scrierile sale eseistice, cu publicarea de recenzii ori articole despre societatea portugheză, el publică opera poetică a heteronimilor săi. Poate că intuiţia sa l-a oprit să publice poezie proprie într-o

perioadă în care discursul era încă îngrădit de modelele decadent-simboliste, ori poate că acțiunea acelui „indisciplinator" pe care îl anunța și în care se identifica ar fi fost prea radicală, într-un timp atât de scurt înfăptuită, și ar fi anulat întreaga tradiție din care totuși discursul multiplu al lui Pessoa se alimentează prin resemantizări, aproprieri, adaptări, pastișe, rescrieri etc.

Pessoa intuiește că spiritul său este înaintea vremurilor în care trăiește și asemeni lui Ezra Pound care spunea că „e evident că nu trăim cu toți în aceeași epocă", el își asumă, își interiorizează trecut, prezent și viitor, celebrând Clipa, ca marcă a timpului faustic, trăit plenar, ca potențialitate a eternității, așa cum în *Oda Triumfală* ilustrase acest moment heteronimul Álvaro de Campos: „Dar ce-i pasă, ce-i, de acestea ce-i pasă / Vacarmului contemporan strălucind înfocat, / Deliciosului, crudului zgomot de civilizație contemporană? / Căci toate acestea anulează orice, în afară de Clipă, / Momentul, cu trunchiul lui gol și încins de mecanic de tren, / Zgomotosul Moment, tipător și mecanic, / Momentul, dinamica trecere a bietei bacante. / A fierului, bronzului și-a beției de-atâtea metale. / (...) Electricitate, nervi bolnavi din trupul Materiei, / Hei, telegraf fără fir, simpatie metalică-n inconștient! (...) Hei, trecutul întreg în prezent / Și întreg viitorul deja înăuntru, în noi!".

Problema scrisului este așadar pentru Pessoa o formă a decantării și a sintezei, o formă de sincronizarea a tradiției, a trecutului colectiv-istoric-național cu „talentul personal", cu tensiunile prezentului și cu frenezia profeției. De aceea poetul ajunge la exprimarea nedumeririi, la forma de interogare aparentă, care nu face altceva decât să potențeze decalajul conștient dintre sine și ceilalți: „Cine sunt contemporanii mei? – se întreabă Pessoa însuși – Singur, viitorul o va spune. Coexistă cu mine mulți oameni care nu trăiesc cu mine decât pentru că durata / vremea lor coincide cu a mea. Aceștia nu sunt compatrioții mei decât în timp și eu mă străduiesc / mă păzesc să am patriotismul local în substanța imortalității". Aspirația pessoană depășește orgoliul poetului național, raportarea la Camões este acum insuficientă, dimensiunile creației sale vizează – prin pluralitate – universalitatea.

Note:

1. Studiul este un fragment dintr-o cercetare mai amplă, pe care Rodica Ilie o derulează în 2010 în cadrul grantului CNCSIS cod ID_760, în calitate de director de proiect, cercetare finanțată prin contractul nr 863/ 19.01.2009 pentru proiectul de cercetare „Discursuri culturale și forme de legitimare în literatura europeană a sec XX".
2. *Oeuvres Complètes* de Fernando Pessoa, *Proses*, I, Publiées du vivant de l'auteur, réunies, annotées et présentées par José Blanco, Éditions de la Différence, Paris, 1988 / Traducerile fragmentelor citate din bibliografia străină aparțin autoarei studiului.
3. Clasificarea lui Joel Serrão după proiectul pessoan este următoarea: 1. Asupra Portugaliei și asupra portughezilor, Joel Serrão a adunat următoarele articole: *Introducere la problema națională*; *Sensul Portugaliei*; *Portugalia*; *Sebastianismul, Atlantismul și al Cincilea Imperiu*; 2. Asupra vieții Republicii portugheze între 1910 – 1935: *De la dictatură la Republică*; *Considerații postrevoluționare*; *Oligarhia imbecililor*; *Prejudecata tradițională*; *Sensul Sidonismului (sau Noua Republică)*; *Interregnul* (1928); 3. O broșură asupra Masoneriei; 4. Asupra sociologiei politice: *Teoria sufragiului politic*; *Teoria Republicii Aristocratice*; *Dialoguri asupra tiraniei*; *Prejudecata revoluționară*; *Iberia*; *Războiul german. Studiul sociologic asupra originii și sensului său.*

Referințe:

Volume:

PESSOA, Fernando – *Álvaro de Campos – Choix de poèmes*, (1914.1935), Éditions Royaumont, 1988.

PESSOA, Fernando – *Le Chemin du Serpent*, *Oeuvres Complètes*, tome,VII, Christian Bourgois Éditeur, 1991.

PESSOA, Fernando – *Oeuvres Complètes* de Fernando Pessoa, *Proses*, I, Publiées du vivant de l'auteur, réunies, annotées et présentées par José Blanco, Éditions de la Différence, Paris, 1988.

PESSOA, Fernando – *Ploaie oblică*, trad .Roxana Eminescu, Univers, București, 1980.

PESSOA, Fernando – *Sur les Hétéronymes*, Éditions Unes, 1993.

Studii:

CĂLINESCU, Matei, *Cinci fețe ale modernității,/Five Faces of Modernity* Univers, Bucureşti, 1995.

DOINAȘ, Ștefan-Augustin, *Măștile adevărului poetic/The Masks of the Poetic Truth*, Cartea Românească, Bucureşti, 1992.

FAUCHERERAU, Serge, *Expressionnisme, dada, surréalisme et autres isme/*, I domaine étranger, Editions Denoël, Paris, 1976.

LOTMAN, Iuri, *Studii de tipologie a culturii/Problems in the Typology of Culture*, Univers, Bucureşti, 1974.

LOURENÇO, Eduardo, *Fernando Pessoa, Roi de notre Bavière*, Librairie Séguier – Michel Chandeigne, 1988.

MUȘINA, Alexandru, *Paradigma poeziei moderne/Paradigme of Modern Poetry*, Leka Brâncuși, f.l., 1996.

NIETZSCHE, Friedrich, *Dincolo de bine și de rău/Beyond Good and Evil*, Humanitas, București, 1991.

VATTIMO, Gianni - *Dincolo de subiect/Beyond the Subject*, Pontica, Constanța, 1994.

Biografii:

Pessoa – Une Photobiographie, Maria José de Lancastre, Christian Bourgois Éditeur, 1990.